

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Կոստան Չարեան, *Սպանիա*, բնագիրը հրատարակութեան պատրաստեց, յառաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները գրեց Եւրի Խաչատրեան, Երևան, «Նայիրի», 1999, 380 էջ:

Կոստան Չարեան, *Նաւատոմար*, կազմեց, յառաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները գրեց Եւրի Խաչատրեան, Երևան, Սարգիս Խաչենց, 1999, 668 էջ:

Կոստան Չարեան, *Դէպի Արարատ*, կազմեց, յառաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները գրեց Եւրի Խաչատրեան, Երևան, Սարգիս Խաչենց, 2001, 417 էջ:

Կոստան Չարեանի Ի. դարավերջի վերյայտնութիւնը, որ տակաւին իր լման դրսեւորումին հասած չէ, գեղարուեստական եւ ուսումնասիրական հատորներու հունձքով մը արդիւնատուած է՝ Հայաստանի թէ Սփիւռքի մէջ:

Արդարեւ, յեամահու երեք հրատարակութիւններէ ետք - մամուլի մէջ գրուած գործեր՝ *Երկեր* (Անթիլիաս, 1975) եւ *Բանկօօսար եւ Մամուլի Ոսկորները* (Անթիլիաս, 1987), եւ անտիպ մը՝ *Գիրք Դիցազներգութեանց* (Երուսաղէմ, 1978) - երկու տարուան մէջ՝ 1998-99ին Չարեան անունը շորս անգամ հնչած է զիրքով: Միաժամանակ լոյս տեսան իրեն նուիրուած առաջին երկու մենագրութիւնները (Արծրուն Աւագեան, *Կոստան Չարեան. Կեանքը եւ Գործը*, Երևան, 1998¹, եւ Վարդան Մատթեոսեան, *Կոստան Չարեանի Շուրջ*, Անթիլիաս, 1998), ինչպէս եւ գրախօսուող երեք հատորները՝ *Սպանիա*, *Նաւատոմար* եւ *Դէպի Արարատ*:

Մամուլին մէջ գրուած հայալեզու Չարեանի յօդուածներու զերակշիռ մասը համախմբող *Նաւատոմայի*ն զուգահեռ², գրականագէտ Եւրի Խաչատրեան երկու այլ կարեւոր գործեր իրագործած է՝ *Սպանիայի* առանձին հատորով լոյս ընծայումը³ եւ անտիպ մնացած արուեստի պատմութեան հրատարակութիւնը՝ *Դէպի Արարատ* խորագրին տակ: Խաչատրեան գարեանական աշխարհի պատահական այցելու մը չէ: Վերջին տասնամեակին, այս ուղղութեամբ ան զանազան կարեւոր հրապարակումներ կատարած ու յօդուածներ գրած էր արդէն:

Չարեանի ներգաղթէն (1962) ետք, Երևանի մէջ տպուած էին *Նարեկեան Վրայի* «մաքրաջրուած» տարբերակը (1963) եւ *Տատրագումի Հարսը* (1965), որ կը ներառէր երեք անտիպ վիպերգ: Այս բոլորը վերատպուած էր 1985ին, *Երկեր* խորագրով: Այդ վիպերգերէն զատ (որոնք յետոյ մաս կազմեցին *Գիրք Դիցազներգութեանց*ին), միւս գործերը առանձին զիրքով արդէն ծանօթ էին ընթերցողին: Հետեւաբար, *Նաւատոմարը* եւ *Սպանիան* Չարեանի հայաստանեան առաջին նոր հրատարակութիւններն են: Իսկ

Դէպի Արարատը արդէն կը բանայ անտիպներու հրատարակութեան շարքը:

Երեք գեղատիպ հատորները, թէ՛ ձեռով եւ թէ՛ բովանդակութեամբ, Չարեան արուեստագետի նուրբ ճաշակին վայել գործեր են: Անկասկած, անոնք հայրենի տպարաններէն լոյս տեսած ամենէն գեղեցիկ զիրքերու շարքին կը պատկանին: Մինչ *Նաւատոմարը* օժտուած է ԺԵ.-ԺԶ. դարերու իտալացի արուեստագետ եւ զիտնական Լեոնարդո Տա Վինչիի «Աղջկան Գլուխ» գեղանկարը ներկայացնող շապիկով, իսկ անուանաթերթին յաջորդող էջը՝ 1915ին Պուլկարիա առնուած Չարեանի լուսանկարով, *Սպանիայի կողքը* ցոյց կու տայ ԺԶ.-ԺԷ. դարերու սպանացի նկարիչ Էլ Կրեքոյի «Թղետոյի Տեսարանը» գեղանկարի գունաւոր վերատպութիւնը, իսկ կողքի ներքին մասերը՝ «Կոմս Տէ Օրկազի Թաղումը» փորագրութեան ձեռով մատուցուած հռչակատըր նկարը: Անուանաթերթին դիմաց, գունաւոր վերատպութեամբ, Ի. դարու հայ նկարիչ Սինաս Աւետիսեանի 1965ի զարեանական դիմանկարը հրատարակուած է: Իր կարգին, *Դէպի Արարատը*՝ հաւանաբար ԺԳ. դարու խաչքար մը ներկայացնող շապիկի եւ անուանաթերթի դիմաց Չարեանի վերջին տարիներու նկարի մը կողքին, օժտուած է արուեստի այլազան կոթողներու 42 սեւ-ճերմակ լուսանկարներու ընտիր շարքով մը, որ կը լրացնէ գրագետին արուեստարանական վերլուծումները:

1920-60ականներուն, Չարեան Սփիւոքի մամուլին մէջ հրատարակած էր «Նաւատոմար» խորագիրով խոհագրութիւններ, որոնք առհասարակ օրագրային նշումներէ բխած էջեր են: Այս իմաստալից բառով, կազմողը իրաւամբ բնորոշած է ամբողջ հաւաքածոն իբրեւ Չարեանի գրական ուղեւորութեան վկայութիւն մը:

Մամուլի մէջ ցրուած նխքեր մէկտեղելը դիւրին գործ չէ: Չարեանի պարագային, միակ մօտաւոր ուղեցոյցը մինչեւ 1930ականներու սկիզբը հասնող երկու մեծ թղթակալներն են, ուր Չարեանի առաջին կիներ՝ Թագուհի Շահնազարեան, ըստ կարելոյն անոր հայերէն եւ օտարալեզու յօդուածներուն կտրածոները հաւաքած էր (աւելի ուշ տպուած որոշ նմոյշներ ալ կան, ի դէպ): Այս թղթակալները - որոնք գրողի անձնական արխիւին կը պատկանին - կազմողին հիմնական օժանդակը եղած են՝ յետագայ լրացումներով ու ճշգրտումներով:

Սպանիան, ինչպէս յայտնի է, Պոսթըն գոյս տեսած *Հայրենիք* ամսագրի Հոկտեմբեր 1935-Յուլիս 1936ի թիւերուն մէջ մնացած էր մինչեւ այսօր: Ան մաս կը կազմէ *Երկիրներ եւ Աստուածներ* վերտառութեամբ գործին, որուն երկրորդ բաժինը՝ «Միացեալ Նահանգներ», դժբախտաբար անյայտ պատճառներով անաւարտ մնացած է եւ նոյն ամսագրի էջերուն մէջ (Օգոստոս 1936-Ապրիլ 1938) կը մնայ ցարդ: Կը յուսանք, որ ան ալ օր մը առանձին հրատարակութեան արժանանայ:

Երկիրներ եւ Աստուածները փաստօրէն որեւէ արձագանգի արժանացած չէր առեւտրին: Միայն գրաքննադատ Յակոբ Օշականը 1940ականներուն անոր քանի մը տող նուիրած էր, ըստ ամենայնի՝ ժխտական. - «Իր «Երկիրներ եւ աստուածներ» տպատրապաշտ գործը չի պատկանիր ո՛չ մէկ երկրի եւ չի վայելեր պաշտպանութիւնը ո՛չ մէկ Աստուծոյ: Իր *Սպանիան*

փոխանակելի ապրանք մըն է, ու իր *Ամերիկյան* ինքնահնար, ծախսու ուրիշ ապրանք մը»⁴:

Օշականի վերաբերումը, որուն մէջ Չարեանի հանդէպ շեշտուած ենթակայական նկատելի մօտեցում մը կայ, *Անցորդը եւ Իր Ծամբանին* յաջորդող արձակ եւ բանաստեղծական բոլոր գործերուն նկատմամբ հետեւողական գիծ մը կը շարունակէր: Իրմէ ետք, որքան որ գիտենք, միայն գրականագէտ Մարկ Նշանեանը անդրադարձած է *Երկիրներ եւ Աստուածներուն*, թէն զուտ մեկնողական եւ ո՛չ՝ դատողական տեսանկիւնէ՝:

Դէպի Արարատը իր առաջին մասով ընթերցողին կը ներկայացնէ 1950ական թուականներուն շարադրուած արուեստի պատմութիւն մը, որուն հիմքը եղած են, ըստ երեւոյթին, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի եւ Նշան Փալանճեան Դեմարանի⁶ մէջ կարդացուած դասախօսութիւնները (1952-54): Այս շարադրանքը մինչեւ հիմա մնացած էր անտիպ⁷: Երկրորդ մասը ի մի կը բերէ *Նաւատումայի* դուրս մնացած կարգ մը յօդուածներ եւ գրութիւններ, ինչպէս եւ Չարեանի հետ կատարուած տեսակցութիւններ:

Գիրքին խորագիրը առնուած է 1920ին *Ոստանի* մէջ լոյս տեսած եւ անաւարտ մնացած ուղեգրական նօթերու շարքէ մը, որուն մասին տրուած պատճառաբանութիւնը (հմմտ. *Դէպի Արարատ*, այսուհետեւ՝ Դ.Ա., էջ 14) մեր կարծիքով չի բաւեր զայն պարագայականութենէ փրկելու համար:

* * *

Նաւատումայի մէջ, Չարեանի գրութիւնները ժամանակագրական կարգով դասաւորուած են չորս բաժիններու մէջ. «Ծառը Իր Արմատն է Փընտրում» (1910-22), «Արարատեան Դաշտում» (1922-24), «Մտքի Յախտեմական Ծամբորդը» (1924-61), «Վերջին Նաւակայան» (1961-69): Հատորը 87 գրութիւններ կը համախմբէ, որոնցմէ առաջին քսանը արեւմտահայերէն են (18ը՝ Պոլիս տպուած, միւս երկուքը՝ Փարիզ), մնացեալը՝ արեւելահայերէն: *Անցորդը եւ Իր Ծամբանն* երեք հատուած առնուած է, իսկ *Սպանիայէն*՝ գրուի մը:

Կազմողը ըստ նիւթի բաժանումէ մը հրաժարած է, հաշուի առնելով որ «այս դէպքում բազմաթիւ յօդուածներ ու էսսէներ, որոնք շատ բազմաշերտ ու տարողունակ են, պէտք է կա՛մ մնային թեմատիկ բաժանումներից դուրս, կա՛մ կրկնակի յայտնուէին տարբեր բաժիններում» (*Նաւատումայ*, այսուհետեւ՝ Ն., էջ 592): Չառարկելով այս դասաւորումին, դիտել տանք, որ անկարելի չէր ըստ նիւթի բաժանում մը իրագործել՝ առանց «թեմատիկ» սկզբունք մը որդեգրելու:

1962էն ետք Հայաստան տպուած նիւթերը առանձին պարագայ մըն են: Անոնք չեն ընդգրկուած, բացի «Լեռնարոտ Դա Վինչին եւ Հայաստանը» յօդուածէն - գրուած՝ նախքան վերադարձը - հետեւեալ պատճառաբանութեամբ.- «Լաւ գիտենալով սովետական մամուլի մեխանիզմը եւ բարբերը՝ նման նիւթերը, ինչպէս նաեւ Կոստան Չարեանի անուամբ մատուցուող գրառումները ... եւ հարցագրոյցները հարկ չհամարեցի գետեղել այս զրբում» (Ն., էջ 642):

Խաչատրեան, սակայն ըստ երեւոյթին այս փաստը վրիպած է իր ուշադրութենէն:

ժգ) Նիւ Եորքի *Armenian Quarterly* հանդէսը միայն Չարեանի նախաձեռնութիւնը չէր, այլ կը վայելէր՝ զէք անուղղակի կերպով, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Հայ Դատի Յանձնախումբի հովանաւորութիւնը³⁴: Իսկ 1946ի բիւզանդա-սլաւոնական եւ արեւելեան մշակոյթներուն նուիրուած գիտաժողովին Չարեանի կարդացած գեկուցումը հայ ընթերցողին «նոյնպէս անժանօթ» չէ (Ն., էջ 22): Առաւելագոյնը՝ հայերէն ընթերցողին անժանօթ է: Չենք գիտեր, թէ «ֆրանսերէն գրուած» էր, ինչպէս կը պնդէ Խաչատրեան, բայց լոյս տեսած է անգլերէն՝ հանդէսի երկրորդ թիւին մէջ, եւ թարգմանուած՝ փոքրուկալերէնի, Պրազիլի մէջ³⁵:

ժդ) Չարեանի տեղափոխումը Պէյրութ, որ տեղի ունեցած է 1951ին եւ ոչ թէ 1952ին, «Ամերիկեան համալսարանում դասախօսութիւններ կարդալու նպատակով» չէր (Ն., էջ 22), քանի որ դասաւանդութիւնը կարգադրուած է Պէյրութ հաստատուելէ ետք³⁶:

Կան այլեայլ, մանր բնոյթի նկատողութիւններ՝ թուականներու թէ տոնեալներու մասին, զորս մէկ առ մէկ թուելը անհարկի կերպով պիտի ծանրաբեռնէր այս գրութիւնը:

* * *

Շուրջ 30 էջոց հանգամանալից յառաջարանի մը կողքին, *Նախատմաշին* կցուած է յիսուն էջանի ծանօթագրութիւն՝ ամբողջ գրութեան մասին էական տուեալներով ու բացատրութիւններով, ինչպէս եւ օտարալեզու (քացի ռուսերէն) բառերու թէ խօսքերու հայերէն թարգմանութեամբ: Հատորը քսան էջոց արժէքատր անուանացանկով մը օժտուած է: Տեղին է նշել, որ եթէ ոչ ակադեմական - որ լիակատար մեկնաբանութիւն եւ բնագրագիտական տուեալներու ամբողջական մատուցում կ'ենթադրէ - սակայն գիտաբնական ըստ ամենայնի լորջ փորձի մը առջեւ կը գտնուինք:

Նիւթերը ենթարկուած են մանրակրկիտ խմբագրութեան: Արդարեւ, Չարեան «գժուար» ձեռագիր մը ունէր, թէն՝ ոչ անընթեռնելի: Մակայն, ձեռագրային հարցերը, ինչպէս եւ իր բացած մշակութային լայնածիր կարկինը պատճառ եղած են, որ գրաշարական ամէն տեսակի սխալներ վիստան: Անհրաժեշտ է յիշել, որ, իր իսկ խոստովանութեամբ, գրագէտին հայերէնը անթերի չէր՝ ըլլալով հանդերձ արեւմտահայ եւ արեւելահայ լեզուաճիւղերու իրայատուկ համակցութիւն մը: Ուստի եւ եղած են հեղինակային լեզուական սխալներ, բայական ու բառային երկիմաստ կիրառումներ ելն.: Կազմողը խմբագրական գնահատելի աշխատանք մը կատարած է այս իմաստով, ձգտելով գրագէտին ոճը եւ կէտադրութիւնը միօրինակ ձեւի բերել: Ան հրատարակութեան հիմք համարած է վերոյիշեալ կտրածոներու թղթակալը, որ Չարեան հպումներ կատարած էր, որոնք, ամէն պարագայի, շատ աննշան են ու մեծ փոփոխութիւններ չեն ենթադրեր:

Միս կողմէ, ամէն ճիգ թափուած է՝ ճշգրտելու եւ սրբագրելու օտար յատուկ անուններու գրելաձեւը, որ շատ անգամ ենթարկուած է գրաշարական «դաւ»երու: Պարագան նոյնն է օտարալեզու ասոյթներու ճիշդ գրութեան

նկատմամբ: Առանց չափազանցելու, կը խորհինք որ այս տեսակետն քե-
րես Հայաստանի մէջ եղած ամենէն կատարեալ հրատարակութիւնն է ան,
պատուարեր՝ նկատի ունենալով օտարալեզու նիւթերու Չարեանի շոյլ
գործածութիւնը:

Սակայն, բնագիրերուն նկատմամբ կարգ մը խմբագրական շեղումներ
նշմարելի են, որոնք որեւէ ձեռով հիմնատրուած չեն եւ ճշդումի կարիք ունին:
Նկատի չունինք, անշուշտ, դիւրաւ նշմարելի գրաշարական վրիպակները,
որոնք մեծաքիւ չեն, ամէն պարագայի³⁷: Կը բերենք միայն քանի մը
օրինակներ, որոնք առնուած են ըստ բախտի - բաղդատուած են Չարեանի
արխիւին մէջ պահպանուած կտրօններուն հետ - եւ հետո են ցանկը սպա-
նել:-

Բառային շփոթներ՝

«Եղէզներ ջարդուփշուր եղան, *դողդղալով խապտա քրքումներով*»
(«Անտառին Մէջ», *Ազատամարտ*, 14 Մայիս 1911), որ դարձեր է *դողդողա-
լով խապտա* (Ն., էջ 50):

«Իր արխնաքաքախ գլուխը բարձրացրեց *լսելու համար*, ինչպէս ռոնսե-
ւելեան դաշտում Ռոլանը, յեղափոխութեան մօտեցող բանակի հեռաւոր
տրոփումը» («Մեր Թատրոնը», *Պայքար*, 15 Ապրիլ 1923), որ դարձեր է *աւսե-
լու համար* (Ն., էջ 156):

«Հայ աշխատաւոր մասսաները վերապրեցան նոր գիտակցութեամբ եւ
իրենց *մաշուած* մարմնի վրայ հազան հրեղէն քերեր» (նոյն), որ դարձեր է
մաշուող (Ն., էջ 156):

«Որոնց մասին այլուր վաղուց ի վեր այլեւս *չեն խօսուած*» (նոյն), որ
դարձեր է *չեն ասուած* (Ն., էջ 157):

«Նրա ... պարզուկ տնակոյտերի գծաւորումները, խառնուած բլուրների
համաչափ *անշարժութեան* հետ» («Յակոբ Կոջոյեան», *Պայքար*, 1 Օգոս-
տոս 1923), որ դարձեր է *տեղաշարժութեան* (Ն., էջ 165):

«Բայց ... այդ *կարելիութիւնից* առ այժմ գոյրկ ենք» («Ժողովրդական
Արուեստը», *Պայքար*, 28 Օգոստոս 1923), որ դարձեր է *կատարելութիւնից*
(Ն., էջ 168):

«Բարդ եւ դժուարըմբունելի, *մենակեաց* եւ մեղմարարոյ» («Նաւատու-
մար. Բանաստեղծութեան եւ Անհատի Մասին», *Չուարքնոց*, 15 Յուլիս
1931), որ դարձեր է *մեղմակեաց* (Ն., էջ 326):

Գրականացումներ կամ հայացումներ՝

«Նա առանց *վրագելու*, նման հնդիկ իմաստունին» («Մարտիրոս
Մարեանը եւ իր արուեստը», *Պայքար*, 24 Մեպտեմբեր 1923), որ վերածուեր
է *շտապելու* (Ն., էջ 187):

«Հիանալիօրէն ձեւատրում է նկարն ու տալիս մարդու եւ պատմական
մամենտի յեղափոխական բնոյթը ... բաւական է նայել Տրոցկու այդ պատկե-
րին, եւ հասկանալի կը լինի այն *մամենտը*» («Ժողովրդային Միութիւնը Վենե-
տիկեան Յուցահանդէտում», *Նոր Ակօս*, 16 Մեպտեմբեր 1924), որ դարձեր է
պահի եւ *պահք* (Ն., էջ 211):

«Նրա մէջ տարօրինակ կերպով համադրում են հենդլիան դաշնամուրային յեղօրինումը» («Բէթհովէն», *Հայրենիք*, 15 Ապրիլ 1927), որ դարձեր է *Հեղեղուն յօրինում* (Ն., էջ 254): Խաչատրեան չէ նկատած, որ «յեղօրինում» (թերեւս անլի ճիշդ՝ «հեղօրինում») պարզապէս improvisation բառի զարեանական հայացումն է:

«Նոյն պաւլիտի մի սրահում «Փարիզեան դպրոցը» («Վենետիկեան Կերպարուեստի Միջազգային Յուցահանդէսի Առթիւ», *Հայաստանի Կոչնակ*, 25 Օգոստոս 1928), որ «պաւլիտի» դարձեր է *տաղաւարի* (Ն., էջ 294):

«Ոյժը եւ խորհուրդը խառնելու ապշեցուցիչ տեքնիկայով» (*Չուարքնոց*, 15 Յուլիս 1931), որ «տեքնիկայով» դարձեր է *վարպետութեամբ* (Ն., էջ 325):

Սրբագրական սխալներ

«Ստուդիան *որոշումների* մի վայր է» («Սրբուհի Հազարապետեանի Ստուդիայի Երեկոյթը», *Խորհրդային Հայաստան*, 12 Հոկտեմբեր 1923), որ դարձեր է *որոշումների* (էջ 193):

«Համայնական լինելութեան ոլիքը փոխած է իր *տրոփման* ձերը» («Հոլանդական Տպատրուքիւններ», *Արագած*, 15 Դեկտեմբեր 1926), որ դարձեր է *տրոհման* (էջ 238):

«Միայլ է մանաւանդ այն մտածողութիւնը, որը հրաժարուելով իր կենսարանական էութիւնից, փակում է ինքը իր մէջ եւ ուզում է *ինքնատիպ* դառնալ» («Նաւատոմար. Բանաստեղծութեան Եւ Անհատի Մասին», *Չուարքնոց*, 15 Յուլիս 1931), որ դարձեր է *ինքնավար* (էջ 331):

«Այն ճիգը, որ նա անում էր ընթրնելու համար կեանքը եւ նրա ետեւ թաքնուած բարդ *մղանակները*» («Լէօ Ֆեռերոյի Յիշատակին», *Հայրենիք*, 28 Սեպտեմբեր 1935), որ դարձեր է *եղանակները* (էջ 345):

Ջնջուած բառեր կամ տողեր

«Մարեանի պրպտումները այդ ուղղութեամբ *մեր* ժամանակակից արուեստի պատմութեան մէջ, վերին աստիճանի նշանակալից են» («Յակոբ Կոջոյեան», 1 Օգոստոս 1923). հմմտ. էջ 164:

«Չամչջայի լանջին պատկած *փարթամ* Սկիտարը» («Ճանապարհի Նօթեր», *Խորհրդային Հայաստան*, 2 Օգոստոս 1924). հմմտ. էջ 197:

«Ստամբուլի լեռան նման բարձրացող *բազմաթիւ* մզկիթների դիմաց» (նոյն). հմմտ. նոյն էջը:

«Ու բուլամորթ Երոպայի *բուրժուալի* առջեւ մի տեսակ սատուրնայիս պարում» («Խորհրդային Միութիւնը Վենետիկեան Յուցահանդէսում», *Նոր Ալկոս*, 16 Սեպտեմբեր 1924). հմմտ. էջ 210:

«Հիւլէի մէջ պարապութիւն հաստատելով՝ նա միանգամայն օղն էր հանում բնութեան կարծրութիւնը, *կայունութիւնը* ու ջնջում այն զաղափարը» («Նաւատոմար. Բանաստեղծութեան Եւ Անհատի Մասին», *Չուարքնոց*, 15 Յուլիս 1931). հմմտ. էջ 322:

«Ու այլևս ճիշդ չէ՝ որ բնութիւնը վախում է պարապից, ճիշդ չէ՝ որ բնութիւնը եւ պատմութիւնը ցատկումներ չեն անում» (նոյն). հմմտ. էջ 323:

«Միրտը մեղմ լոյսերով լեցնող եւ միտքը վերացնող մի սքնդորս ստեղծում» (նոյն). հմմտ. էջ 323-324:

«Եւ միս արուեստագետները փութով ծածկում էին հարուստ ապարանքների եւ եկեղեցիների պատերը բազմաթիւ նկարներով» («Լեոնարդո Դա Վինչին եւ Հայաստանը», Սովետական Արուեստ, Ապրիլ 1966). հմմտ. էջ 544:

Այդ կեանքը շինուած էր իր տաշուող մտքի փշրանքներով («Տեղի, Ժամանակի Եւ Գրողի Մասին», Սովետական Գրականութիւն, Յունիս 1970, էջ 98). հմմտ. էջ 575:

* * *

Մպանիան կը բաղկանայ երեք մասերէ.- ներածութիւն (էջ 3-14), բնագիր (էջ 15-350), ծանօթագրութիւններ (էջ 351-378): Բնագիրը հիմնուած է Չարեանի կողմէ կազմուած Հայրենիք ամսագրի օրինակին վրայ, ուր հեղինակը բազմաթիւ փոփոխութիւններ ու ճշգրտումներ ըրած է: Սկզբնագրի բացակայութեան պայմաններուն մէջ, այս հեղինակային ինքնագիրը լատագոյնս կատարած է անոր դերը: Ծանօթագրութիւններն ալ, իրենց կարգին, կատարուած են մեծ խնամքով ու ընտրութեամբ, առանց ծանրաբեռնելու բնագիրը:

Բնագրին տասնեակներով բազմալեզու բառերը բժախնդրօրէն ծանօթագրուած են: Կարգ մը ուղղագրական սխալներ մնացած են, ինչպէս *formidabile* (շրջարկէն դատելով, ճիշդը՝ սպ. *formidable*, որ հոս կը նշանակէ *սքանչելի*, ոչ թէ՝ բառացի իմաստով, *ահաւոր*. հմմտ. էջ 41, 355), *buenos nocces* (ճիշդը՝ սպ. *buenas noches*, որ կը նշանակէ *բարի իրիկուն* երբ մէկուն բարեւ կը տրուի, եւ ոչ թէ *բարի գիշեր* կամ *գիշեր բարի*. հմմտ. էջ 50, 356) եւլն.: Փոքրաթիւ քարզմանական անճշդութիւններ կան, ինչպէս *buenos dias* (*բարի լոյս*, ոչ թէ՝ *բարի օր*, երբ օրուան առաջին ողջոյնն է. հմմտ. էջ 357), *pueridero* (*փտարան*, ոչ թէ՝ *փտող*. հմմտ. էջ 368), *algunos falcones, gerifaltes* (*քանի մը բազէներ, արքայաբազէներ*, ոչ թէ՝ *հրաշալի դրուագրուած պողպատէ զէնքեր*. հմմտ. էջ 370), *real gana* (*խելքը փշածը, տրամադրութիւն*, ոչ թէ, բառացի, *իրական ցանկութիւն*. հմմտ. էջ 366), “*Discurso de la Verdad*” (*Ճշմարտութեան*, ոչ թէ՝ *Ճշմարտութեան Արտայայտութիւն*. հմմտ. էջ 364), “*Lo que no he podido dejar de sentir*” (*Այն, ինչ որ չեմ կրցած չզգալ*, ոչ թէ *այն, որ ես դեռ ունեմ զգալու կարողութիւն*. հմմտ. էջ 367) եւլն.:

* * *

Երեք հատորները տպուած են հայաստանեան՝ «բարեփոխուած» ուղղագրութեամբ: Չարեանի անունով, սակայն, արեւմտահայերէն (մեծ մասով՝ քարզմանական) եւ արեւելահայերէն գործեր ունինք, գրուած՝ թէ՛ դասական եւ թէ՛ հայաստանեան (1922ի եւ 1940ի) ուղղագրութեամբ: Խա-

չատրեան, որ քանիցս դասական ուղղագրութեամբ վերահրատարակած էր Չարեանը, հետեւեալ բացատրութիւնը կու տայ.- «Գիրքը կազմողն այն կարծիքին է, որ Կոստան Չարեանի երկերը պէտք է հրատարակուեն այն ուղղագրութեամբ, այնպէս, ինչպէս որ դրանք գրել է Մխիթարեան Միաբանութեան հովանու ներքոյ հայեցի կրթութիւն ստացած հեղինակը: Եւ դա լինելու էր գրողի միակ կամքը. բաւական է կարդալ այս գրքում տպագրուած «Ուղղագրութեան Խնդրի Առթիւ» դառն ու արդարացի յօդուածը՝ համոզուելու համար վերն ասուածի մէջ» (Ն., էջ 594):

Մենք ալ համաձայն ենք այդ կարծիքին, եւ Չարեանի յիշեալ յօդուածը արդէն լեկեայն ազդարարութիւն մըն է այլ բան փորձելու դէմ:

Մակայն, շարունակութեան մէջ կազմողը իր սեփական կարծիքին դէմ զացած է, ըստ երեւոյթին.- «Բայց կան արտաքոյ կարգի հանգամանքներ, որոնցից ամենագօրեղն այն է, որ գիրքը հրատարակուած է Հայաստանի Հանրապետութիւնում պետականօրէն ընդունուած ուղղագրութեամբ» (նոյն):

Հակասական տրամաբանութիւն մըն է: Այսինքն, գիրքը դասական ուղղագրութեամբ պէտք է տպուէր, որովհետեւ հեղինակը այդ պիտի ուզէր, բայց այդպէս չէ եղած, որովհետեւ «պետականօրէն ընդունուած ուղղագրութեամբ» հրատարակուած է: Մակայն, ինչպէս յայտնի է, վերջին տարիներուն «պետականօրէն չընդունուած» ուղղագրութեամբ Գրականութեան եւ Արտեստի Թանգարանի, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, եւ այլ հրատարակչատուներու կողմէ տասնեակ հատորներ տպուած են: Կը նշանակէ, որ նախընթացներ կային:

Կազմողը անլի յստակացուցած է իր դիրքը իր վերջին հրատարակութեան մէջ.- «Մի վերջին եւ կարեւոր հանգամանք. գիրքը կազմողը այն կարծիքին է, որ որեւէ բնագիր պէտք է հրատարակուի հեղինակային ուղղագրութեամբ: Ուրեմն, ըստ կազմողի, Կոստան Չարեանի ձեռագրերը պէտք է հրատարակուեն այնպէս, ինչպէս որ դրանք գրել-շարադրել է հեղինակը, այսինքն՝ դասական ուղղագրութեամբ: Մակայն համաձայն այս հատորի լոյսընծայման նախաձեռնող հրատարակչութեան որդեգրած սկզբունքի գիրքը հրատարակուած է Հայաստանի Հանրապետութիւնում պետականօրէն ընդունուած ուղղագրութեամբ» (Դ.Ա., էջ 379):

Այսպէսով յստակ է, որ հրատարակչատան որոշումով է, որ այս գիրքերը լոյս տեսած են «բարեխոյստած» ուղղագրութեամբ: Աւելորդ չէ նշել, թէ հայաստանեան ուղղագրութիւնը Չարեանի գրելածեւի որոշ նորերանգներէ զրկած է ընթերցողը: Օրինակ, «բափառականների եւ մտայնոգ ճամբորդների շրջան է» խօսքը (Հայաստանի Կռնակ, 2 Յունիս 1928) մտահոգ դարձած է (Ն., 288): Արդ, մտայնողը Չարեանի կամ թերթի սխալն է, թէ գրագետի ինքնատիպ բառաշինութիւնը (որ յայտնի երեւոյթ մըն է) միտքը յոգնած (եւ ո՛չ՝ «մտահոգուած») ճամբորդը բնորոշելու համար:

* * *

Խորհրդահայ շրջանին կարգ մը դասական հեղինակներու (մանաւանդ՝ արեւմտահայ կամ ափխորահայ) որոշ տպագրութիւններու (երբեմն՝ «սկա-

ղեմական» որակում) քաղղատմամբ, *Նաաաաաաաաաա* քարեխիղճ աշխատանքի մը տուեալներով հարուստ իրագործում մըն է: Մակայն, առանց նսնմացնելու կազմողին բնագրագիտական ճիգը, բնագրային ոչ-հիմնատը շեղումները որոշ թիւ կը կազմեն, ինչպէս վերը փորձեցինք ցոյց տայ: Ապագայի նոր հրատարակութիւն մը, կը կարծենք, պէտք է գիրքին մէկ մասը մամուլի հետ կրկին համեմատել եւ բնագրային մշակումի ենթարկել:

Երեք հատորները շատ կարեւոր իրագործութիւններ են: *Նաաաաաաաաաա*, *Մպանիան* ու *Դէպի Արարատը* Հայաստանի թէ Մփիոքի մէջ պէտք է իրենց ընթերցողները գտնեն: Այսօր գոյութիւն ունի սերունդ մը, որ ի վիճակի է կարդալու եւ ըմբռնելու հոն ամբարտաճ գաղափարները: Արդարեւ, *Նաաաաաաաաաա* մէջ տարրեր Չարեան մը ի յայտ կու գայ, գրագետի մը կերպարը որ հայկական խոհագրութեան ու հրապարակագրութեան ընթացիկ կանոններէն բոլորովին դուրս է: *Մպանիայի* գիրքով երկրորդ կեանքը՝ հայութեան համար երեւութապէս լուսանցքային իրականութեան մը ընդմէջէն, մենք մեզ տարրեր հայելիով մը դիտելու կարելիութիւնը կու տայ: «Ու այս գրքի միակ յաւակնութիւնն է՝ կարողանալ մի օր հասկանալի եւ անհրաժեշտ դառնալ նրանց, որոնք որոշել են լինել նորից, կառուցանել նոր հոգեկան մի գօրութիւն, գոյանալ ամբողջովին, ճակատագրականօրէն» (Ս., էջ 24): *Դէպի Արարատը* լրացումն է *Նաաաաաաաաաա*ին, բայց նաեւ լրացումը՝ Չարեանի գեղարուեստական մտածողութեան ենթախորքին: Գրագետը նոյնքան «տեսողական» է արուեստի պատմութիւն գրելու ժամանակ, որքան որ իր վիպական ու խոհագրական արտադրութեան մէջ:

Ի գուր շէր, որ Չարեան այս գիրքը նուիրած էր իր զաւակներուն, այսինքն, յեանորդ սերունդներուն: Կարելի է ըսել, թէ մինչ Օշական ստեղծած է հայութեան ամենախորին կապը իր ներքին աշխարհին հետ, Չարեան կատարած է նոյն գործը՝ արտաքին աշխարհի հետ: Այսօր, ԻԱ. դարու սկզբնատրութեան, ան հայ ժողովուրդի նաարկութեան անշրջանցելի նաաաաաաաա մըն է:

ՎԱՐԳԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹Տես մեր գրախօսականը՝ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, հ. ԺԹ., 1999, էջ 407-420: Այս երկը նոյն տարին որպէս դոկտորականի ասարտաճատ պաշտպանումով էր:

²Առաջին մերձեցումի մը համար, տես՝ Վարդան Մատթեան, «Կոտտան Չարեանի Հայաստանեան Առաջին Նոր Հատորը», *Յառաջ - Միայն եւ Արուեստ*, Հոկտեմբեր 1999, էջ 1-3: *Նաաաաաաաաաա*ի եւ *Մպանիայի* մասին տես՝ Մարկ Նշանեան, «Առասպել, Կենսանիւթ եւ Յարգանք», *Գարուն*, թիւ 10, 2000, էջ 44-49: Այս վերջինը առիթ տուած է զայրալից պատասխանի մը, տես՝ Ետրի Խաչատրեան, «Թէ Ինչպէս Մարկ Նշանեանը Մի Գրախօսութիւն Գրեց Կամ Մարկ Նշանեանին՝ Նամակի Փոխարէն», *Գարուն*, թիւ 2, 2001, էջ 43-49, ուր նաեւ ակնարկութիւն մը կայ մեր յիշեալ գրախօսականին. անդրադարձները տես՝ Վարդան Մատթեան, «Գրական Անհանդուրժողութեան Ցաւայի Նմոյշ Մը», *Յառաջ*, 14 Յունիս 2001, էջ 2, եւ Մարկ Նշանեան, «Մեղայական Առանց Մեղանշումի եւ Չքննդանքի», *Գարուն*, թիւ 7, 2001, էջ 43-48: Վերջինին կցուած է խմբագրական յետգրութիւն մը՝ «Խմբագրութեան կողմից», տես՝ նոյն, էջ 48-49:

- ³ Լայս ընծայման 1999 բուսականը՝ ըստ հրատարակչական ծանօթութեան. անուանաբերքին վրայ 1998 գրում է:
- ⁴ Յակոբ Օշական, *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան*, Տասներորդ Հատոր. Արտեստագէտ Սերունդ, Անթիլիաս, Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1982, էջ 415. հմմտ.՝ նոյն, *Հայ Գրականութիւն*, Երուսաղէմ, 1957, էջ 635 ելն.:
- ⁵ Մարկ Նշանեան, «Եղեռնի Լոռիինը Կ. Չարեանի Արձակին Մէջ», *Քազմասկէլ*, քի 1-4, 1995, էջ 355-365:
- ⁶ *Դէպի Արարատի* ներածութեան մէջ, Խաչատրեան ճեմարանին անունը դարձուցած է «Աշոտ Փարսնջեան» (Դ.Ա., էջ 15), հասանաբար շփոթելով Եղիշէ Չարեանցի մանկութեան ընկերներէն եւ յուշագիրներէն մէկուն հետ:
- ⁷ Բացառելով մեր ձեռքին տակ գտնուած 66 էջնոց մերենագիր քննագիրէ մը կատարուած կարճ հրատարակում մը. տե՛ս՝ Վ Մատթէոսեան, «Կոստան Չարեանի Անտիպ Մտորումները Արտեստի Մասին», *Հորիզոն - Գրական Յանձնարար*, Մայիս 2000, էջ 11-12. հմմտ.՝ Կոստան Չարեան, *Դէպի Արարատ*, Երեւան, 2001, էջ 59-62:
- ⁸ *Սպանիայի* ներածութեան մէջ (էջ 10-11) ընդարձակօրէն մէջբերուած նամակը - մատարմը մէջբերուած նաեւ՝ *Նառատմարի* շապիկին մէջ - ոչ թէ Յունուար 1931ին *Հայրենիքի* խմբագիր Ռուրէն Դարբինեանին ուղղուած է, այլ 21 Յունուար 1932ին հասցեագրուած է Ռուրէն Տէր-Մինասեանին: Նամակը նախապէս լոյս ընծայած էինք հատուածաբար. տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Չարեանական Նամականի», *Յատագ - Միտք եւ Արտեստ*, Յունուար 1995, էջ 2: Հոս բուսականը սխալմամբ գրած էինք Յունուար 1931, թէի ճիշդ հասցեատերը տուած էինք: Լման քննարկին համար՝ հանդերձ ներածութեամբ, տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Չարեանի Անտիպ Նամակը Ռուրէն Տէր-Մինասեանին», *Հորիզոն - Գրական Յանձնարար*, Մայիս 2001, էջ 1-4:
- ⁹ Վարդան Մատթէոսեան, *Կոստան Չարեանի Ընթաց*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1998, էջ 280-282:
- ¹⁰ Նոյեմբեր կամ Դեկտեմբեր 1922ին, Երեւանի Պետական Համալսարանի Պատմագրական Եւրոպի տեսուչ Յակոբ Մանանդեանը իր կնոջ ու աղջկան կը գրէր. «Ֆրանսերէնի համար յաջողութեց ինձ գտնել մի շատ լաւ դասատու՝ Կոստ. Չարեանին, որը արեւմտահայ աշքի ընկնող գրողներից է, ուսումը աւարտել է Բրիտէի համալսարանում եւ խօսում է ֆրանսերէն, իտալերէն եւ իսպաներէն», տե՛ս՝ Վ. Յակոբեան, «Յակոբ Մանանդեանի նամակները Երեւանի Համալսարանի Վերաբերեալ», *Բանբեր Երեւանի Համալսարանի*, քի 3 (18), 1972, էջ 156: Ասիկա առաջին րացայայտ վկայութիւնն է Չարեանի սպաներէնի իմացութեան մասին, թէի յայտնի չէ ո՞ր եւ ինչպէ՞ս լեզուն սորված է: *Սպանիայի* «Հերմանա Սեսիլիա» գլխաւոր վանքի մը մէջ սպաներէնի դասեր առնելու եւ իտալերէնի դասեր տալու մասին է (Ս., էջ 99-107), բայց քերես Չարեանի աշխատանքը լեզուի իմացութիւնը խորացնելու կը ձգտէր:
- ¹¹ Բիւզանդ Կոստեան, *Ամբողջական Երկեր*, Գ. հատոր, Լոս Անճելըս, 1981, էջ 372:
- ¹² «Մտքի Յաներժական Դամբորդը», Հարցազրոյց Արմէն Չարեանի Հետ, *Գրական Թերթ*, 8 Փետրուար 1991, էջ 2:
- ¹³ Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Չարեան եւ Բենիամին Նուրիկեան. Նամականի», *Քազմէլ*, քի 3, ամառ 1997, էջ 121:
- ¹⁴ Վահան Թերեան, *Նամականի*, Վ. Թերեանի Հարիւրամեակի Մատենաշար - քի 2, կազմեց, խմբագրեց եւ ծանօթագրեց Աւետիս Գ. Սանճեան, Լոս Անճելըս, 1983, էջ 286:

- ¹⁵ Հմմտ.՝ «Պատմությունը յիշատակ չէ միայն, այլ տեսականություն, այլ ներկյան ձեռ-
կերպող կեանք եւ սպազան ուրուագծող հիմնական ազդակ» (Ս., էջ 123):
- ¹⁶ Երեսուն տարի ետք, Չարեան պիտի գրէր.՝ «Մեկնաբանություն Սասունցի
Դարին»: Այնպէս, ինչպէս որ Դէ Ունամունձն գրել է Դոն Կիխոտի համար: Լաւ
կը լինէր...» տե՛ս՝ Կոստան Չարեան, «Նատատումար», *Հայրիւն*, 14 Փետրուար
1992, էջ 7. հմմտ.՝ Ն., էջ 572:
- ¹⁷ Պարբերությունը կ'ըսէ՝ «Բարսեղունան գերազանցապէս կանացի է... Մաղբիղը
առնական է/ Հայաստանի մայրաքաղաքը պարզ է, լուրջ եւ անմիջական:
Բարսեղունան ամբողջովին վայելչություն է: Նրան պէտք է այցելել իր սիրած
ժամին» (Ս., էջ 52): Սպանական հակադրութեան մէջ, Երեսան-Պոլիս լոկեայն
հակասությունը կը բանի.՝ «Ահա ինչու, Պոլսում, կանայք գրականություն են մշա-
կում, եւ զգում են իրենց ինչպէս Սիոնում/ Քաղաքը կին է՝ օրգանապէս քերի,
մշտնջենապէս վիրաւորում եւ գերազանցօրէն սիրական/ Ուտոի՛ ստորին».
տե՛ս՝ Կոստան Չարեան, *Երկեր*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսություն Հայոց Մեծի
Տանն Կիլիկիոյ, 1975, էջ 39:
- ¹⁸ Տե՛ս նաեւ՝ Կոստան Չարեան, «Հայուն Յիսուսը», *Մեհեան*, քիւ 2, 1914, էջ 18-19.
հմմտ.՝ Ն., էջ 85-86:
- ¹⁹ Տե՛ս՝ Կոստան Չարեան, «Նատատումար. Բանատեղծութեան Եւ Անհատի Մա-
սին», *Չուսրբոց*, Բ. տարի, քիւ 4-5, 1 Հոկտեմբեր 1931, էջ 84. հմմտ.՝ Ն., էջ 329:
- ²⁰ Գիրքէն որոշ գլուխներ անգլերէնի քարգմանում են Արա Պալիոզեանի կողմէ.
տե՛ս՝ Gostan Zarian, 'The Escorial', *Ararat*, Summer, 1984 եւ 'Spain', *Ararat*, Spring
1994: Տե՛ս նաեւ՝ Իրայիդա Կարումեանի կողմէ կատարում ուսերէն քարգմա-
նությունները՝ Kostan Zarian, 'Tosa de Mar', *Novoe Vremia*, 16 Յունիս 2000. 'Tsar
Armenii Levon' [Հայաստանի Լեւոն Թագաւորը], *Novoe Vremia*, 16 Սեպտեմբեր
2000. 'Tsar Armenii Levon: ispanskaia legenda' [Հայաստանի Լեւոն Թագաւորը.
Սպանական Լեգենդա], *Literaturnais Armeniis*, քիւ 4, 2000, էջ 19-38. 'Puti' [Ճամ-
քաներ], *Novoe Vremia*, 10 Փետրուար 2001:
- ²¹ Մատթեոսեան, «Կոստան Չարեանի Հայաստանեան Առաջին Նոր Հատորը», էջ
3:
- ²² Հմմտ.՝ «Մտքի Յաներժական Ճամբորդը»: Հանգուցեալ Արմէն Չարեանի այս վկա-
յությունը ուրիշ վիճելի կէտեր ալ ունի, զորս քննարկած ենք մեր «Կոստան
Չարեան Եւ Իր Անաւարտ «Բանկօօպը» յօդուածին մէջ. տե՛ս՝ *Հորիզոն -
Գրական Յաներթած*, Օգոստոս 1999, էջ 2-3:
- ²³ Տե՛ս Մատթեոսեան, *Կոստան Չարեանի Ետք*, էջ 338-340:
- ²⁴ Այս քաղը կը պակսի քէ՛ Հայրենիքի եւ քէ՛ Սպանիայի մէջ: Ըստ իմաստի վերա-
կանգնած ենք:
- ²⁵ Հայրենիքի մէջ տպում է «Ունամունձին». տե՛ս՝ Կոստան Չարեան, «Երկիրներ
Եւ Աստուածներ», *Հայրենիք*, Յուլիս 1936, էջ 46:
- ²⁶ Ետրի Խաչատրեան, «Կոստան Չարեանը Հայրենիքի Որոնումներում», *Գարուն*,
քիւ 8, 2000, էջ 80:
- ²⁷ Վարդան Մատթեոսեան, «Չարեան եւ Ունամունձ. Նախաքայլեր», *Յուսար*, 22-23
Հոկտեմբեր 1994. նոյն, *Կոստան Չարեանի Ետք*, էջ 326-349: Ի դէպ, Խաչա-
տրեան կը գրէ հետեւեալը.՝ «Կոստան Չարեանը եւ Իսպանիան» շատ տար-
դունակ, մեծ եւ հեռաքրքիր խօսակցութեան քեմա է, քայց նաեւ մանրամասն ու
հանգամանալից ուսումնասիրութեան նիւթ, որ սպասում է իր հեղինակին» (Ս., էջ
13): Վերայիշեալ մեր երկու անդրադարձները, քող քոյլ տրուի քսել, այդ «մանրա-
մասն ու հանգամանալից ուսումնասիրութեան» գէր սկիզբը դրած էին:
- ²⁸ Մատթեոսեան, *Կոստան Չարեանի Ետք*, էջ 68-69:

²⁹Տե՛ս օրինակ՝ Գրիգոր Պղտեան, *Կրակէ Շրջանակը Դանիէլ Վարուժանի Շուրջ*, Անթիլիաս, 1988, էջ 21-28. Մարկ Նշանեան, «Գրական Կանգնումը Ա», *Կամ*, թիւ 3-4, 1986, էջ 198-251. Ստեփան Թովչեան, «Հայկական Նէոոմանտիզմի Էսթետիկայի Ուրուագիծ», տե՛ս՝ Եա. Խաչիկեան (խմբ.), *Հայ Էսթետիկական Մտքի Պատմութիւնից*, Երեւան, 1974, էջ 178-273. Սերգէյ Սարինեան, *Գեղարուեստական Գրականութեան Պատմականութիւնը*, Երեւան, 1979, էջ 300-360. Սուրէն Դանիլեան, *Հեքանոսական Գրական Շարժման Պատմութիւնից*, Երեւան, 1988, էջ 114-155. Լարիսա Մնացականեան, *Քսաներորդ Դարասկզբի Արեւմտահայ Գրական Ըննադատութիւնը*, Երեւան, 1990, էջ 191-203: Պէպօ Սիմոնեան, «Արեւմտահայ Գրականութեան Գեղարուեստական Զգտումներու Հանդիսաւայր՝ Մեհեանը», *Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս*, հ. ԺԷ., 1997, էջ 439-463:

³⁰Չարեան, *Երկեր*, էջ 133:

³¹Մաարթեոսեան, *Կոստան Չարեանի Շուրջ*, էջ 88-93: Տե՛ս նաեւ՝ Չուէն Մարրլեան, «Բենեդիկտոս ԺԵ. Պապը Եւ Մեծ Եղեռնը», *Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս*, հ. ԺԹ., 1999, էջ 141-154:

³²Մաարթեոսեան, *Կոստան Չարեանի Շուրջ*, էջ 204-207:

³³Նոյն, էջ 403-404:

³⁴Նոյն, էջ 418-420:

³⁵Նոյն, էջ 414, 425:

³⁶Մուշեղ Իշխան, *Իմ Ուսուցիչներս*, Պէյրութ, 1984, էջ 187:

³⁷Այստեղ հարց է Չարեանի արեւմտահայ ձեռքը կանոնական արեւելահայերէնի վերածելու (*սենթ-սենթ*, Ն., էջ 155), դարակիզբի արեւելահայ ձեռքը ժամանակակից արեւելահայերէն դարձնելու (*իրան-իրեն*, Ն., էջ 183) անհրաժեշտութիւնը ելլն.: Կարելի է թեր ու դեմ պատասխաններ տալ, եւ պիտի արժէր յանդէպ կարծիքներ լսել: Միաժամանակ, մեր դիտողութիւնները նկատի չունին արեւմտահայերէն կարգ մը ձեռքու (օր. «սպացուցաներ»), սխալ գործածուած բառերու (օր. «վախում» փխ. «վախենում»), կամ «մի», «ամէն մի», «եւ» եւ այլ միատարներու փոփոխութիւններ կամ ջնջումներ, որոնք որոշ թիւ կը կազմեն: